

ITINERAR ALBANEZ

GRIGORE BRÂNCUȘ

Călătorul care întârzie pe drumurile Albaniei descoperă cu vremea una dintre cele mai frumoase și mai interesante țări din Europa. Privirea este surprinsă de varietatea formațiunilor geografice. Munții și dealurile, care domină relieful țării, sunt dispuși în ramificațiuni diferite de la o regiune la alta. Alpii din nord, cu înălțimea de aproape 2.700 de metri ai vârfului *Iezerka* (alb. *Maja Jezerca*), au aspectul unic al unei gigantice cupole de pe vârful căreia pornesc în raze o mulțime de văi prăpăstioase greu de străbătut. E priveliștea unică pe care o ai de la *Kolgecaj*, zona cea mai de nord a țării. În partea centrală și în sud, munții sunt mai blânzi și mai prielnici vieții oamenilor, creează depresiuni largi pe care se face agricultură și se cresc vite. Peste tot înălțimile sunt locuri de adorare a corpurilor cerești, soarele, luna, stelele. Spre Himara, în sud, locurile înalte de pe care veneau fulgerele mânioase ale lui Zeus coboară abrupt în albastrul cald al Mării Ionice, oferind un peisaj de o mare splendoare. Iar spre Berat, muntele Tomor, așezat bătrânește în mijlocul țării – simbol al statorniciei băștinașilor – veghează cu înțelepciunea milenară la liniștea hotarelor. Potecile înguste îi adună mereu pe oameni spre locurile de venerare ori de petrecere. Pe colinele Albaniei impresionează cenușiul plantațiilor imense de măslini și de smochini, iar de-a lungul litoralului Adriaticei, culturile pe mai bine de 200 de kilometri ale vestitei câmpii Myzeqe, lucrată astăzi cu mijloace tehnice avansate. Terenurile agricole, a căror suprafață a crescut mult în timpurile moderne mai ales prin asanarea mlaștinilor – altădată sursă continuă de malarie – sunt brăzdate de canale de irigație, iar din loc în loc, punctate de numeroase lacuri – rezervoare de apă pentru lunile de secetă. Bogată în râuri cu căderi de munte, Albania este în întregime luminată de energia hidrocentralelor. Masele de aer mediteranean se învălmășesc cu cele continentale, dând naștere unui climat neuniform de la zonă la alta. Dacă la Tirana nu ninge aproape niciodată, iar în ianuarie înfloresc mimozele, în schimb la Corcea, situat la o distanță de trei ore cu automobilul, zăpada cade în tot cursul iernii.

Frumusețea naturală și neașteptat de variată a țării este în acord armonios cu bogatele urme ale culturii străvechi. Se poate spune, fără exagerare, că Albania este un vast muzeu în care se recunosc, prin nenumărate vestigii, toate epocile ei de milenii. Sunt opt orașe antice, peste șaptezeci de cetăți și fortărețe, opt poduri medievale, multe biserici și geamii, de mare valoare arhitecturală. Uneori, același

FD, XXXIX, București, 2020, p. 5–24

monument de cultură străveche păstrează adaosurile succesive specifice culturii fiecărui popor care s-a abătut prin aceste locuri. Cetatea Rozafat, de la Shkodra, de care se leagă legenda zidirii de vie a soției celui mai tânăr dintre meșteri, este veche de peste o mie de ani înaintea erei creștine și, reconstruită mereu de ocupatori, păstrează încă în ruinele ei urmele lăsate rând pe rând de romani, de slavi, de venețieni, de turci. Durrës, Pojani, Butrinti, cunoscute din Antichitate, sunt adevărate tezaure de arheologie. S-au dezgropat amfiteatre și grupuri statuare, mozaicuri policrome, terme cu săli în dale de marmură, vase, obiecte de podoabă. În tumulii necropolelor din districtele Vlora, Elbasan, Corcea etc. s-au descoperit unelte din preistorie de corn și de piatră. Lângă Corcea au fost scoase la iveală ruinele unor locuințe din neolitic, după cum din epoca bronzului au fost identificate morminte ilire atât în nordul, cât și în sudul țării. Cercetările intense întreprinse asupra orașelor și fortificațiilor străvechi au arătat, între altele, tehnica indigenilor în construcția zidurilor, din blocuri mari de piatră paralelipipedice rânduite fără lianți.

Arheologia albaneză s-a format ca știință propriu-zisă relativ târziu. Explorările italianului Luigi Ugoliniși ale francezului Léon Rey continuă astăzi cu forțele interne ale științei. Un volum imens de materiale descoperite prin săpăturile care se efectuează mereu se află expuse în muzeul de la Tirana și în muzeele locale din alte orașe ale țării.

Între formele apuse ale culturii ilire și cele de azi ale poporului albanez există parcă o neîntreruptă continuitate, și unele și altele poartă amprenta unei mentalități unice. *Gjirokastra*, „orașul cu o mie de acoperișuri”, este în întregime construit în piatră; casele, mici fortărețe cu acoperiș din tăblii de piatră, se armonizează cu uriașa cetate de pe culme reamenajată astăzi în muzeu de arme. Dacă pe colina de la *Berat*, unul dintre cele mai vechi orașe ale Albaniei, așezat pe terase uimitor de frumoase, n-ar exista în realitate ruinele cetății, acestea ar trebui necesar imaginate pentru încheierea armonioasă a ansamblului.

Coborând din străvechii iliri, care, foarte probabil, au venit în contact intim cu tracii în nord-vestul Peninsulei Balcanice, albanezii au traversat o lungă și zbuciumată istorie. În epoca antică au rezistat de a fi cuprinși în sfera romanizării, datorită în primul rând civilizației lor de tip pastoral, care impunea traiul în munți, greu accesibili pentru cuceritori. La litoralul Adriaticii albaneza a fost profund influențată de latină; în Dacia s-a impus latina populară. Structura etnică a albanezilor nu a fost afectată de imigrațiile hunilor, goșilor, avarilor și slavilor. Nici atacurile din secolele al XI-lea – al XII-lea ale normanzilor și ale venețienilor de mai târziu, nici, mai ales, invazia și dominația de cinci secole a otomanilor nu i-a putut nimici; acestea au întârziat doar procesul dezvoltării economico-sociale libere a provinciilor albaneze.

În secolul al XV-lea, istoria Albaniei cunoaște un moment de strălucire. Condușe de Skanderbeg, oștile autohtone au înfruntat cu succes nenumăratele atacuri ale turcilor. Contemporan cu Ștefan cel Mare al Moldovei, Skanderbeg a contribuit, ca și el, prin rezistența sa eroică timp de 25 de ani, la apărarea de

pericolul invaziei otomane, a civilizației și culturii de pe întregul continent. În secolele următoare, deși supuși de turci, albanezii nu au încetat lupta, sub diverse forme, împotriva asupritorilor străini. Munții și eroismul în luptă, conștiința că își apără pământul strămoșesc au conservat ființa națională a acestui popor. Pe culmile din nordul țării sunt sate care n-au plătit niciodată tribut pentru că turcii nu le-au putut supune. Epoca de glorie a lui Skanderbeg, intrat în legendele populare balcanice, a inspirat amploarea mișcării de „renaștere” națională din cursul secolului al XIX-lea. La 1878, într-o conjunctură favorabilă popoarelor balcanice asuprite de turci, Liga de la Prizren organizează forțele patriotice ale provinciilor, reușind să înlăture, deși numai pentru scurtă vreme, dominația otomană și să proclame autonomia Albaniei. Luptele grupurilor patriotice de albanezi continuă culminând cu insurecția din anii 1910–1912. În noiembrie 1912, prin actul de la Vlora, Albania se salvează definitiv de sub seculara asuprire otomană. După cucerirea independenței naționale, țara trece printr-o epocă de restriște. În primul război mondial, ea devine câmp de bătaie între marile puteri și e amenințată din nou să fie dezmembrată. Dictatura lui Ahmet Zogu, instaurată în 1924, transformă țara, încetul cu încetul, într-o colonie a Italiei, ale cărei armate o invadează în 1939. În cursul războiului, se adaugă acestora câteva divizii germane. Conjunctura internațională și luptele de partizani duc la „eliberarea” țării în noiembrie 1944.

1. Eram în Albania de aproape un an. Obținusem o bursă de studii de la Ministerul Învățământului într-o vreme în care lucrurile păreau puțin mai domolite, atmosfera politică mai respirabilă. Colegii mei cu toleranță de dosar mergeau pentru lectorate de română sau la studii de specializare în țări capitaliste, unii în Germania, alții în Italia, Franța, sau chiar în America, ori în țările Scandinave, care unde inspira mai multă încredere. Eu veneam în Albania, țară cu conducere tiranică, chinuită și sărăcită, cu orgoliile unei ideologii himerice. Era țara care mi se potrivea, cu același aer apăsător în care-mi petrecusem tinerețea, la Peștișani și la București, în anii de liceu și de facultate. Deprinsesem, în acea perioadă de maturizare timpurie, limbajul dublu, îmi supuneam inteligența ascunderii gândurilor, acceptam, în mod fățarnic, moralitatea colectivă. Albania nu diferea nici de această dată de țara mea; probabil, în puterea tradiției, ea a găsit mereu toleranța lumii din Carpați.

Din hangarul aeroportului din Durrës m-a recuperat Gheorghe Micu, secretar al Ambasadei noastre din Tirana, un tânăr abordabil, aparent bucuros că venea cineva din Țară, care căuta aici – cai verzi pe pereți! – înrudirea genetică a celor două limbi. Cu vremea am devenit prieteni buni, vorbea bine albaneza, făcuse Facultatea de Filologie din Tirana, în scopuri diplomatice. Eram însă și față de el reținut în aprecieri, cu aceleași modelări de limbaj dobândite încă din ultimele clase de liceu. După aproape patruzeci de kilometri am ajuns, cu mașina ambasadei, la hotelul Dajti, din centrul Tiranei, unde mi se reținuse o odăiță la etajul II, potrivită pentru un bursier din Est. Din balcon vedeam, în toată splendoarea lui, muntele

Dajti, la poalele căruia fusese construit un lac de acumulare pentru canalele de apă ale Capitalei. În dreapta, râul Lana, care străbătea bulevardul printr-un pod ușor arcuit în stil venețian adăpostea în frunzișul arborilor de pe margine o mulțime de cucuvele care puneau la încercare superstițiile.

La începutul verii, venea zilnic în cămăruța mea, pentru un ceas-două, Lirak Dodbiba, desemnat de Institutul de Științe să-mi predea noțiunile elementare de albaneză. Era un om scund, palid mereu cu un zâmbet binevoitor, parcă îngrijorat de sarcina grea de a preda unui „lingvist” noțiunile elementare ale gramaticii. Lirak studiasse pedagogia la Grenoble, făcuse un manual bun de gramatică albaneză, a cercetat apoi vocabularul tehnic modern al albanezei, a publicat o mulțime de studii de detaliu privind istoria acestei limbi. Am devenit prieteni, ne adresam cu numele „mic”, potrivit obiceiului albanez. Cât am stat în Albania nu am auzit decât rareori folosindu-se în adresare numele de familie. Această particularitate a limbii vorbite își găsește o asemănare evidentă în română: cele mai multe nume de familie românești s-au format de la cele de botez, de exemplu cele în *-escu* (*Ionescu*, *Ștefănescu*) în succesiunea patronimică. Româna seamănă cu albaneza și în cazul afirmației și al negației, lucru pe care l-am remarcat mai întâi în discuțiile cu Lirak. Pentru afirmație vorbitorul își leagă capul la stânga și la dreapta însoțind mișcarea de gestul sugerii aerului și retragerii buzelor spre interior. În cazul negației, dimpotrivă, mișcarea capului e de sus în jos. Acest mijloc gestic, de expresie a afirmației și a negației, general în albaneză, e cunoscut în zonele arhaice ale românei vorbite.

Aceste întâlniri aproape zilnice cu Lirak în vara anului 1958 au fost o mare plăcere și un câștig real de familiarizare cu albaneza. Am putut să citesc repede ziarul oficial *Zëri i popullit* („Glasul poporului”); neologismele, abundente, erau adoptate din limbile moderne, așa încât ușurau mult înțelegerea textului albanez. În treacăt fie spus, cu titlul acestui cotidian comunist apăruse la New York în 1912 un săptămânal editat de Kristo Floqi (v. Gaetano Petrotta, *Popolo, lingua e letteratura albanese*, Palermo, 1931, p. 402).

Portarul hotelului, un om ascuțit la minte, mi-a slujit mereu de partener în discuții. Deprindeam de la el o mulțime de construcții ale albanezei vorbite, era chiar mândru că limba lui era luată în seamă, că un străin ținea să cunoască fenomenele intime ale vorbirii lui. La el am auzit întâi cuvintele și expresiile obscene pe care pudoarea colectivă le scotea din marginile decente ale dicționarului. Mi-am amintit că și la București, când s-a discutat macheta dicționarului, în Aula Academiei, Alf Lombard, cunoscutul romanist de la Lund, a susținut răspicat introducerea în Dicționar a așa-numitelor cuvinte obscene. Evident, responsabilii Dicționarului au aplicat directivele politice ale vremii.

Oricum, misiunea portarului de la Dajti de a mă supraveghea în alt chip devenea inutilă pe măsură ce stăruința mea de a afla cât mai multe secrete ale limbii vorbite avea un suport real și convingător. Mă interesau îmbinările frazeologice proprii limbii vorbite care aveau echivalente în limba română. De la

portarul hotelului, de la oamenii simpli cu care mă dădeam în vorbă, sau de la studenți și colegi am aflat o mulțime de particularități ale vorbirii obișnuite pe care le raportam mereu la echivalentele limbii mele. Aveam să scriu mai târziu o carte cu câteva mii de paralele lingvistice româno-albaneze, dovedindu-se și pe această cale, abia atinsă în lingvistica românească, înrudirea originară a celor două limbi, evoluția lor într-o fază primară în spațiul îngust al Peninsulei Balcanice. Multe dintre aceste tipare lingvistice comune, la origine construcții stilistice, se regăsesc în celelalte limbi balcanice, de origine diferită, greaca, bulgara, sârbo-croata. Ele sunt determinate de un substrat lingvistic comun, de influențe reciproce, de condiționări asemănătoare – firești în spațiul restrâns al Peninsulei Balcanice. Prin aceste trăsături, limbile din aria noastră, de origini diferite, formează, cum s-a spus de multe ori, o uniune lingvistică, un *Sprachbund* paralel cu cel romanic ori germanic. Termenul de „uniune lingvistică”, întrebuițat de Roman Jakobson și de Cercul lingvistic de la Praga în 1928, e intuit, în conținutul lui, de Kopitar, Miklosich etc. și are o concretizare largă în magistrala operă a lui Kr. Sandfeld consacrată asemănărilor din limbile balcanice. Factorul istoric cel mai important în crearea uniunii lingvistice balcanice a fost, fără îndoială, mișcarea pastorală, deplasările neîntrerupte ale populației din această zonă. Așa se explică nu numai apropierea lingvistice, ci și cele etnografice, folclorice etc. Totodată, toate popoarele din această zonă și-au însușit, într-un fel sau altul, forme vorbite ale civilizației grecești. În cazul românei și albanezei, un factor decisiv în dezvoltarea asemănărilor l-a constituit conviețuirea traco-iliră în nord-estul regiunii balcanice, urmată de influența latină.

Bulevardul pe care se află hotelul Dajti e larg, pavat cu piatră cubică mărunță; în stânga, o statuie frumoasă, impresionant de înaltă, îl închipuie pe Skanderbeg, eroul național al Albaniei, din aceeași vreme cu Ștefan cel Mare al Moldovei. Nu departe, în centru, celebra geamie Et'hem bej, cu un minaret uriaș – invaziune islamică spre Europa creștină. În dreapta, o stradă negustorească, cu felurite ateliere, butici, magazine, tarăbi de piață. Nu departe, Biblioteca Națională. Peste drum de Dajti, un parc odihnitor dă senzația de lărgime exagerată bulevardului, care se oprește, în stânga, cu clădirea nouă a Universității de Stat, întemeiată de curând. De o parte și de alta, instituții moderne de cultură, opera, muzeul de istorie etc.

Nu vedeai atunci decât foarte rar câte o mașină trecând în lungul bulevardului. O mulțime de copii băteau mingea fără grijă, pentru că îi fereau șoferii. Către seară, când se domolea vipia zilei, începea plimbarea odihnitoare a localnicilor ca pe un „corso” provincial din orașele noastre. La cafeneaua hotelului se întâlneau scriitori, jurnaliști, profesori, intelectuali de vază ai Capitalei, fiecare străduindu-se să pară angajat sincer în dezvoltarea comunistă a țării. De teama unei false interpretări, a suspiciunilor neașteptate, numele dictatorului rar se pronunța, ceea ce nu era pentru mine o noutate, deprinsesem din țară acest fel de a gândi.

La început intram rar în cartierele mărginașe ale Capitalei unde te întâmpinau străzi cu multe vile elegante, construite, bineînțeles, în anii de dinainte de instalarea „democrației populare”. Aveam să simt curând efortul impus oficial de îndepărtare cât mai mult de idealul de stat așezat în lungul unei mări calde, pe marginea opusă a străvechii și elegantei Italiei.

Peste râul Lana, lângă hotel, e un scuar cu bustul lui Naim Frashëri, remarcabil poet al Albaniei de la sfârșitul secolului al XIX-lea. De aci străbați strada Labinoti, cu eucalipti înalți pe ambele margini și ajungi la Institutul de Filologie, construcție familiară. Într-un loc liniștit, favorabil muncii de cercetare a limbii și literaturii naționale.

2. L-am cunoscut mai întâi pe Androkli Kostallari, decanul facultății, un aromân școlit în URSS. Preda un curs de limbă literară influențat de orientarea sovietică în domeniu. A condus lucrările pentru dicționarul din 1980 (în care nu apar cuvintele vechi), apoi dicționarele, de ortografie și de normare ale limbii literare. A organizat cu pricepere congresul de ortografie (de fapt un congres de fixare a limbii literare pe baza dialectului tosc, urmărindu-se astfel indicațiile politice ale vremii).

Într-un birou apropiat, unde aveam să lucrez în cursul anului, am cunoscut pe lingviștii de frunte ai Albaniei: Aleksandër Xhuvani, Eqrem Çabej și Mahir Domi, învățați care mi-au inspirat de la început multă încredere. M-au primit cu simpatie, am intuit însă că bunăvoința lor venea din interesul special pe care ei înșiși îl aveau pentru limba română.

Mai în vârstă era Aleksandër Xhuvani, om domol și blând, parcă mereu dispus să ajute, inspira bunătate și încredere. Aparținea altei lumi, Albaniei de dinainte de război, epocii de renaștere a culturii naționale. De numele lui Xhuvani e legat efortul patriotic de modernizare a școlii într-o vreme de mari frământări politice, de cultivare a limbii literare, de studiere a graiurilor, a formelor vechi de limbă, a paralelelor cu limbile vecine. Împreună cu Eqrem Çabej a publicat două studii valoroase despre sufixele și prefixele limbii albaneze, adevărate modele de cercetare istorică a elementelor derivative. În revistele de specialitate, albaneze și străine, ori în publicațiile de cultură generală, a întreținut diverse rubrici consacrate limbii populare și vorbite (*Selectae; Fjalë e shprehje të gjuhës shqipe* etc.). O culegere de studii și articole publicate de Xhuvani mai ales înainte de 1950 a întocmit Mahir Domi în 1956 când mentorul său împlinise 75 de ani (s-a născut la Elbasan în martie 1885). La Institut venea rar, către prânz. Era om politic, vicepreședinte al Adunării Naționale, onorat de toți. Uneori venea seara la Dajti să mă invite la plimbare, cu mașina lui. Discuțiile cu el erau o mare plăcere; Xhuvani era un învățat, studiasse la Atena, vorbea multe limbi, avea o largă cunoaștere a celor balcanice, fusese foarte activ în anii de dinainte de război, în relație cu mai toți oamenii de cultură ai vremii, cu unii mari lingviști europeni. Românește vorbea bine, avea un interes special pentru asemănările albanezei cu limba noastră. Mă impresionau ilustratele pe care mi le trimetea din străinătate cu invariabila *me mall*

shumë! (= cu mult dor). Avea o aplecare specială pentru români. Era, bănuiesc, o moștenire maternă. În mai 1959 l-am vizitat acasă, împreună cu Mahir Domi. Peste un an l-am întâlnit la București, conducea o delegație politică.

De la Xhuvani am păstrat câteva scrisori, pe care le reproduc la sfârșitul acestei cărți.

În iunie 1972 am revenit în Albania împreună cu acad. Al. Rosetti pentru două săptămâni. Am făcut atunci o excursie în sudul țării. Ne-am oprit la Elbasan mai mult cu gândul să depunem o floare la mormântul lui Xhuvani, a cărui frumoasă amintire o păstrez și astăzi.

În același birou la Institut lucra și Eqrem Çabej, la vreo cincizeci de ani, de statură mijlocie, cu fruntea înaltă și fața mai mult ascuțită; întregul lui chip parcă era modelat pentru a accepta totul cu respect și bunăvoință, iar vorba, domoală și ordonată, îi era pe potrivă. Întotdeauna mi s-a adresat cu numele de familie. Știa românește, dar mai bine vorbea aromâna.

Çabej s-a născut în 1907 la Gjirokastra. După studiile medii la liceul francez a devenit discipol preferat al lui Paul Kretschmer și Norbert Jokl, indo-europeniști și albașiști de renume ai universităților din Viena și Salzburg. După război a stat o vreme în Italia; cunoștea bine graiurile arbăreșilor.

Am vizitat *Gjirokastra* (numită și *Argjirokastra*, mai apropiat de etimonul grecesc) de câteva ori; e un oraș superb, cu străzi în coastă, suprapuse, toate puternic pietruite și casele, de asemenea, acoperite cu plăci mari de piatră. La margine, pe o colină, cum dai să intri în oraș, o imensă fortăreață (*kalá*) care ar adăposti un muzeu al armelor. E o cetate care ar fi fost construită relativ târziu, prin sec. al XI-lea – al XII-lea. În jurul ei s-ar fi întemeiat orașul propriu-zis. La muntele din apropiere, pe care l-am văzut de la înălțimea cetății, plăcile de piatră, într-o stivuirea imensă, păreau un adevărat miracol geologic, de unde motivarea poetică a locului: *orașul de piatră*. Gjirok astra, orașul-muzeu, mi-a părut întotdeauna un dar al muntelui.

Çabej preda un curs de istoria limbii albaneze și altul, în continuare, de fonetică istorică. Vorbea rar, convingător, în fraze rostite clar în dialectul tosc, pe care începeam să-l înțeleg destul de bine, atunci când se deschiseseră cursurile. Lecțiile lui au fost tipărite la sfârșitul anului, în 1959, și mai târziu, într-o formă lărgită la Prishtina, în 1960. La inițiativa colegului meu Cicerone Poghiric, specialist recunoscut în albanistică, cursul lui Çabej a fost tipărit și în română în 1997 în excelenta traducere a distinsei mele eleve Adriana Ionescu.

Găsesc potrivit să reproduc aici un fragment din introducerea semnată de Poghiric la versiunea românească a cărții. E o caracterizare obiectivă și plină de căldură. Çabej s-a ocupat de aproape toate problemele importante ale lingvisticii albaneze și ale balcanisticii, în mod special ale raporturilor istorice albano-române.

„Eqrem Çabej s-a ocupat, în cei peste patruzeci de ani de activitate științifică, de mai toate problemele importante ale limbii albaneze: dialectologie, fonetică

istorică, relații cu alte limbi, lexicologie și etimologie, locul limbii albaneze între limbile indo-europene și balcanice, originile și locul ei de formare etc. Relațiile lingvistice româno-albaneze l-au preocupat pe Eqrem Çabej încă de la începutul carierei sale științifice, acesta numărându-se printre vechii și bunii prieteni ai țării noastre, numele său apărând frecvent, ca autor sau ca sursă de referință, în publicațiile filologice românești. În toate domeniile cercetate, E. Çabej a adus contribuții fundamentale, caracterizate prin cunoașterea faptelor, perfecta siguranță de metodă și o maximă obiectivitate științifică. Chiar cine se deosebește într-o problemă sau alta de punctul de vedere al profesorului Çabej nu poate să nu recunoască bunăvoința sa, adâncimea vederilor exprimate și soliditatea argumentelor, cu atât mai de admirat în cercetarea unei limbi a cărei istorie scrisă, la fel ca în cazul limbii noastre, începe abia de câteva secole, și în clasificarea căreia nici istoria propriu-zisă nu este prea generoasă în date. Profesorul Çabej se numără printre savanții-patrioți al căror exemplu este demn de urmat; iubind cu pasiune limba și poporul său și străduindu-se continuu să aducă noi fapte și idei care să le pună în lumina adevărată, el nu sacrifică adevărul științific de dragul unui patriotism rău înțeles, care, până la urmă, nu servește nici patriei, nici științei. La aceasta adăugăm, pentru cei care nu au avut norocul să-l cunoască, farmecul personalității sale, gentilețea și generozitatea sa, grație căreia putem să înfățișăm astăzi publicului românesc această valoroasă sinteză a rezultatului cercetărilor sale”.

Din „Cuvânt-înainte către cititorul român”, semnat de Çabej, însuși în traducerea Adrianei Ionescu, reproducem aici două pasaje privind originea albanezei și, mai ales, raporturile ei istorice cu româna:

„Albaneza, după cum se știe, este o limbă indo-europeană. Se știe, de asemenea, că ea aparține grupului de limbi balcanice. Istoria ei trebuie, de aceea, tratată sub aceste două aspecte. Baza ei indo-europeană provine dintr-o perioadă îndepărtată, dar și caracterul ei balcanic, deși ulterior, este de dată timpurie, aflându-se în strânsă relație istorică cu primul strat, în esență preistoric. În primul plan ea este înrudită cu lituaniana și persana, de exemplu, în cel de al doilea, cu româna. Cu greaca, albaneza cunoaște raporturi atât din obscura perioadă preistorică, cât și ca rezultat al vecinătății lor istorice în Peninsula Balcanică. De aceeași natură sunt și concordanțele albanezei cu limbile slave, cu care a venit în contact atât pe un teritoriu extrabalcanic în perioada mai veche și mai târziu în această Peninsulă [...] Albaneza și româna se caracterizează în interiorul uniunii lingvistice balcanice printr-o strânsă înrudire. Această înrudire se întvede, cum se știe, în întregul sistem al celor două limbi, în alcătuirea fonetică, în structura morfologică, în construcția sintactică, în frazeologie, în formarea cuvintelor și vocabular. Prin efortul mai multor generații de cercetători eminenți, o parte însemnată a acestor trăsături comune a fost deja stabilită. O altă parte, nu mai puțin însemnată, așteaptă să fie scoasă la iveală și explicată în spirit obiectiv, științific”.

Am ascultat cursul lui Çabej în cele două semestre ale anului 1958–1959: *Istoria limbii albaneze și Fonetica istorică* a acestei limbi. Expunerile erau libere,

într-un elegant dialect tosc, vorbit în sudul țării și impus atunci ca limbă literară oficială. La Tirana se folosea ghega „reamenajată” cu elemente toscce, un dialect de tranziție. La îndemână îmi era tosca, mai apropiată de limbile balcanice (româna, bulgara, greaca), pe când ghega, dimpotrivă, avea alte trăsături (fonetice și de flexiune) în comun cu Romania de Vest. În facultate auzeam vorbindu-se în dialectul tosc. Colegul meu de bancă, „nedespărțitul” și „neobositul” Emil Lafe (azi membru al Academiei din Tirana), era originar din Vlora (anticul *Valona*, gr. *Aulon*) de pe litoralul de sud al Adriaticii. Întâlnirile cu Lirak Dodbiba erau mai rare. La Biblioteca Națională eram deja bine-cunoscut. Pentru informațiile generale asupra limbii, literaturii și culturii albaneze citeam atunci, cu multă plăcere, o antologie a lui Çabej din 1936: *Elemente tëgjuhësisëshqipe e tëlëteraturëshqipe*, scrisă după modelul cărții *Popolo, lingua e letteratura albanese* a lui Gaetano Petrotta, italo-albanez din Sicilia. Citeam, totodată, cărțile de albanistică ale lui Jokl, Kretschmer, Meyer-Lübke, Tagliavini, Ribezzo, von Hahn, Philippide, Capidan etc.

Çabej lucra, între altele, la ediția *Meshari* (= Missele), primul text albanez (din 1555), datorat lui Gjon Buzuku. Tipăritura fusese descoperită în 1901 de episcopul Paolo Schiro în Biblioteca Vaticanului. Despre acest text scriseseră, între alții, Jokl, Mario Roques, Gaetano Petrotta ș.a. O ediție completă a acestei opere a publicat la Roma în 1959 Namik Resuli, albanez stabilit politic în Italia. Ediția lui Çabej, cu un foarte amănunțit studiu introductiv privind și particularitățile de limbă și grafice ale textului, a fost tipărită la Editura Academiei Române în 1968. Am urmărit îndeaproape editarea în bune condiții a acestei opere.

De subliniat că *Meshari* datează din aceeași perioadă cu tipăriturile diaconului Coresi. Supozițiile istorice privind activitatea lui Coresi se aseamănă într-un fel cu cele care ne întâmpină la Buzuku. Textul acestuia nu e o traducere, ci o operă originală, tipărită, foarte probabil, la Veneția, dacă nu chiar la Shkodra, în zona de nord a Albaniei. Limba lui Buzuku conține și unele particularități ale dialectului tosc, așadar reflectă o anumită unitate a celor două dialecte, a limbii albaneze în general. Deci, în epoca lui Buzuku albaneza era mai unitară decât astăzi. La noi tipăriturile lui Coresi sunt considerate în sensul unității limbii.

Opera lui Buzuku lasă clar impresia că albaneza se scrisese și mai înainte. De altfel se știe că un mic fragment de scriere albaneză datează din 1462; este o *formulă de botez* descoperită de Nicolae Iorga la 1900 în Biblioteca Laurenziana din Florența: *un tëpaghesonj (t) pr'emnit Atit e t'birrit t'spertit senj(it)*.

Din 1497 datează primul „dicționar” albanez întocmit de cavalerul german *Arnold von Harff* în trecere prin Albania. Acesta notează 28 de cuvinte exprimând lucruri de uz imediat: pâine, apă, carne, brânză etc. și, de asemenea, opt scurte fraze și douăsprezece numerale.

Dialectul tosc apare pentru prima dată într-un manuscris religios care datează, foarte probabil, din secolul al XV-lea: *Ungjilli i mengjezittë Pashkëvet* (rom. *Evanghelia din dimineața Paștilor*), după ritul bizantin.

La acestea, se adaugă diverse însemnări care dovedesc că albaneza se scria încă înainte de Buzuku (evident, cu litere latine în ghegă și grecești în toscă, după ritul dominant al bisericii).

Am notat aceste fapte de istorie culturală pentru a arăta că, în general, asemănările cu româna sunt evidente. *Scrisoarea de la 1521*, descoperită tot de Iorga, ne dovedește, prin structura ei sintactică, un fapt important de cronologie, acela că scrisul în românește datează, foarte probabil, dintr-o perioadă anterioară secolului al XVI-lea.

De multe ori plecam împreună de la Institut, la amiază, când se termina programul universitar. Aveam drum comun. Odată, în părculețul lui Naim Frashëri, s-a oprit arătând cu brațul spre nord, către Cosova: „zoti Brâncuș, atje lart është atdheu i Shqiptarëvet” (domnule Brâncuș, acolo sus este patria albanezilor). Înțelegeam de aici că accepta ipoteza privind originea nord-vestică a albanezilor în aria de nord a Peninsulei Balcanice, în Dardania, unde triburi ilire vor fi fost influențate profund de limba tracilor și, totodată, vor fi fost ferite de romanizare. Din Dardania, vor fi coborât apoi la litoralul Adriaticii, unde vor fi suferit influența latină propriu-zisă. Elementele latine din albaneză sunt mai vechi și mai „culte” decât cele din română. Aceasta era, de fapt, teoria profesorului său de la Viena, Norbert Jokl. Mai târziu însă Çabej a cercetat în profunzime originea numelor de locuri dovedind autohtonía albanezilor. Bănuiesc că aceasta era și cerința politică a vremii.

Çabej a scris mult. Aproape că nu e domeniu al istoriei limbii albaneze de care să nu se fi ocupat, cu o cunoaștere impresionantă a bibliografiei. O preocupare constantă a sa au fost raporturile foarte variate ale albanezei cu româna: fapte și explicații noi, referiri speciale la locul și epoca de contact ale celor două limbi, la structura lor internă favorabilă asemănărilor etc. (v., de exemplu, studiile: *Considérations sur les relations linguistiques roumaino-albanaises*, în « Revue roumaine de linguistique », X, 1965, nr. 3, p. 101 ș.u.; *Rumänische und albanische Wortdeutungen*, în „Cercetări de lingvistică”, III, Supliment, 1958, p. 131–134). El adaugă asemănările dintre română și albaneză în etnografie, folclor, mitologie etc. Are, în această privință, o viziune „hasdeană” privind formele înrudirii primare dintre cele două popoare.

Opera cea mai însemnată a lui Çabej o reprezintă însă mulțimea de studii etimologice stimulate mai ales de ediția *Meshari* a lui Buzukuși publicate în „Studime filologjike” de la Tirana.

Am cunoscut bine familia lui Çabej: avea doi copii pe care-i chema cu nume ilire: Brikenashi Artan. L-am vizitat acasă împreună cu Waclaw Cimochoowski de la Poznan aflat la Tirana într-o vizită de studii.

Çabej a murit în august 1980 într-un spital din Roma. A trăit 72 de ani, o vârstă curmată devreme de fumatul excesiv.

L-am întâlnit de două ori la București, la congrese internaționale.

Am purtat împreună o corespondență permanentă; o parte a scrisorilor lui le reproduc la sfârșitul acestei cărți laolaltă cu necrologul publicat atunci.

De istoria limbii albaneze se ocupa în acea vreme și Mahir Domi, originar din Elbasan, care făcuse studiile în Franța și se dedicase mai ales cercetărilor de gramatică istorică. Lucrările sale de morfologie și sintaxă, referințele la alte limbi străvechi sau la idiomurile vorbite în Balcani, comparațiile subtile cu româna privind particularitățile sintactice sunt proprii unui savant de prestigiu al lingvisticii albaneze actuale. „Sfios ca o fată mare”, cum îl recomanda, la plecarea mea din țară, Al. Rosetti, Mahir s-a așezat târziu la casa lui. A fost membru al Academiei de Științe a Albaniei. Îl iubea mult pe Xhuvani (erau din același oraș) și se bucura de aprecierile lui Çabej pentru care avea multă admirație și pe care îl consulta mereu. El a stimulat mult cercetările pentru întocmirea Atlasului lingvistic al Albaniei.

Îl amintesc aici pe Shaban Demiraj, un om foarte muncitor, respectuos și timid, se ocupa insistent de autorii arbăreși din Italia. Ținea un curs de limbă literară, îl pasiona mai cu seamă latura morfologică a domeniului. Făcea cercetări intense și de morfologie istorică. În 1986 a publicat un volum imens, format mare, intitulat *Gramatika historike e gjuhës shqipe*, care se întemeiază pe o bibliografie foarte bogată. E o operă cu multe vederi originale, o încercare de epuizare a domeniului atât de dificil al gramaticii istorice. Cartea a fost apreciată, premiată și elogiată de președintele Republicii. Demiraj se consideră discipol al lui Çabej, pentru care a avut întotdeauna sentimente de venerație. Se apucase relativ târziu de lingvistică (fusese hoge!), de aci râvna de a-și ajunge generația, dar și neputința de a-și selecta mai riguros ideile.

L-am întâlnit la București, venise în calitate de președinte al Academiei de Științe. Fiul său, Bardhyl Demiraj, savant recunoscut, funcționează la Universitatea din München.

În 2007 au apărut două volume ale Atlasului lingvistic al Albaniei, idealul de totdeauna al generațiilor de intelectuali albanezi. Pe hărțile atlasului se delimitează cele două unități dialectale importante, ghega și toska, se conturează bine zonele de tranziție, în special aceea care delimitează cele două dialecte în lungul râului Shkumbini din mijlocul țării.

Am scris despre această operă colectivă și am arătat că pentru istoria limbii noastre prezintă un interes special în sensul că asemănările dintre cele două limbi se reflectă bine pe hărți, cu difuziunea teritorială exactă. Identitățile de structură fonetică, gramaticală și lexicală, remarcate de multă vreme, au, în cele mai multe cazuri, extensiune geografică limitată la aria de sud a Albaniei, la dialectul tosc. Se impune de aici concluzia cu caracter istoric, aceea că raporturile primordiale le vor fi avut românii cu albanezii din sud, că aceștia, toscii, vor fi coborât în locurile actuale, ca și românii fărșeroți, din ținuturi nordice, de contact îndelungat cu strămoșii românilor.

Anchetele în cele 171 de puncte cartografice au durat aproape șase ani. De fapt, munca propriu-zisă pentru întocmirea atlasului a început de multă vreme. În 1943 Çabej publicase deja un chestionar pentru anchetele din Albania, iar după 1950 sarcina cea mai importantă a lingvisticii albaneze mi se părea a fi

investigațiile pe teren în toate zonele țării pentru strângerea materialului regional. Au fost luate în seamă, totodată, graiurile vorbite în țările vecine: Cosova, Macedonia, Muntenegru, Grecia, Italia de Sud, Sicilia, Bulgaria. Un stimulent important pentru intensificarea anchetelor l-au dat, mai devreme, unii învățați străini: G. Weigand, Carlo Tagliavini, G. von Hahn, W. Cimochoowski, E. Giordano, H. Pedersen, N. Jokl, A. Dozon, M. Lambertz, A. Desnickaya ș.a., care au publicat monografii, sinteze sau studii asupra diferitelor particularități ale albanezei vorbite. În 1958-59, când eram la Tirana, șimulți ani după aceea, aproape toți lingviștii mai tineri făceau anchete în diferite zone ale țării. S-au publicat, totodată, studii de sinteză, cursuri universitare de dialectologie, cercetări speciale privind ariile conservatoare. Dialectologia devenea, în acei ani, disciplina cea mai importantă a lingvisticii albaneze. Îi amintesc aici pe Jorgji Gjinari, Bahri Beci, M. Çeliku, Spiro Floqi, Q. Haxhihasani, Menela Totonî, A. Dodi, Xh. Gosturani, Jup Kastrati, Emil Lafë, Gj. Shkurtaç etc.

Atlasul lingvistic al Albaniei conține un număr imens de fapte asemănătoare cu româna care dau o imagine suficient de clară a înruderii genetice a celor două limbi.

Preferința pentru această disciplină se aseamănă, într-un fel, cu cea de la noi: pe lângă Institutul de Lingvistică s-a întemeiat un sector de fonetică și dialectologie, se preda, la Universitate, un curs obligatoriu de dialectologie, se întemeiasă o revistă consacrată acestui domeniu, se inițiaseră anchete dialectale intense, începuseră cercetările de teren din satele Olteniei (pentru elaborarea celor cinci volume ale Noului Atlas), se susțineau multe teze de licență și de doctorat cu teme privind graiurile regionale.

Mergeam de multe ori la Sectorul de Folclor și Etnografie, aveam o aplecare specială pentru cele două discipline. Îl căutam acolo pe Qemal Haxhihasani, specialist recunoscut în acest domeniu. Era bărbat înalt, oacheș, trecut de patruzeci de ani, totdeauna binedispus, gata oricând să acorde sprijin, să explice unele particularități ale folclorului albanez. L-am însoțit o dată într-o anchetă în satul Ndroç, nu departe de Tirana. A publicat culegeri proprii de folclor, câteva volume antologice de lirică și epică populară. A tipărit studii speciale asupra limbajelor secrete (argouri, jargoane) din graiurile sudice ale țării care conțin și multe cuvinte aromânești. Studiile lui, publicate în revistele Institutului, sunt dovada unui mare savant. De la Qemal am auzit prima oară superba poezie de dor din culegerea lui Camarda. O reproduc cu traducerea românească:

„O, e bukura Morée
 Çëkurtëljée
 Menëngtëpée!
 Atjekam u zotin-tatë
 Atjekam u nënëntime,
 Atjekam u timvëlla!”

Rom.: O, frumoasă Moree,
De când te-am părăsit
Nu te-am mai văzut!
Acolo îl am pe tata,
Acolo o am pe mama,
Acolo e fratele meu!

Acest text elegiac cules de lingvistul Camarda (arbăreș din Pianadei Greci, Sicilia) de la albanezii din Sicilia, e redat și de Çabej în Antologia sa din 1936 cu următoarea notă: „Este cântecul de dor al albanezilor din Italia, care au venit în număr mare din Moreea Greciei” (*op. cit.*, p. 89). O continuă strămutare: din Albania în Moreea și, de aici, în Sicilia. Albanezii din Italia, numiți, de regulă, *arbăreși*, au emigrat mai ales după înfrângerea lui Skanderbeg și mult după aceea, până pe la jumătatea secolului al XVIII-lea. Emigrația s-a produs din cauza invaziei otomane în Balcani, mai cu seamă din sudul Albaniei și din ținuturile de nord ale Greciei locuite de albanezi. La arbăreși s-au dezvoltat cu vremea o bogată literatură și ramuri variate ale științei. Termenul *arbăreș*, cu care sunt numiți și albanezii din Grecia, e mai vechi decât sinonimul *shqiptar*.

Structura dialectală a albanezei din Italia impune metode speciale de cercetare: raporturile cu dialectele albaneze, cu graiurile italiene de sud, evoluția în timp a faptelor de limbă, formarea așa-ziselor „insule lingvistice” etc. Reproducem din rezumatul unui studiu al lui Çabej în care e repusă problema graiurilor albaneze din Italia în termenii lingvisticii moderne: „L'albanais d'Italie est d'importance pour l'étude de la langue albanaise et son histoire. Il est d'intérêt aussi, en dehors de cette langue, pour la sociolinguistique et la linguistique spéciale, notamment pour les phénomènes relatifs aux langues en contacts” (cf. „Studime filologjike”, 1975, p. 69).

La Sectorul de Folclor, unde mergeam adesea, era și Keti Harito, o doamnă blândă și binevoitoare, cu un surâs continuu greu de înțeles. Se ocupa de proverbe și ghicitori, basme etc., în studii semnate singură sau împreună cu Zihni Sako, șeful sectorului, care a fost, pe vremuri, partizan în luptele antifasciste din sud.

3. La începutul lui septembrie a venit la Tirana Ovidiu Bârlea, care intenționa să facă o anchetă folclorică împreună cu o echipă de specialiști albanezi. Mai întâi voia să viziteze partea de sud-est a țării, în care, în anul următor, ar fi început cercetările propriu-zise. El urmarea, de fapt, localitățile în care trăiau și aromâni. Am profitat de excursia lui și l-am însoțit în câteva orașe din sud, mai cu seamă că mi se ofereau, oficial, toate înlesnirile.

Ne-am oprit întâi la **E l b a s a n**, un oraș la aproximativ două ore de Tirana, din centrul țării, nu departe de izvoarele râului Shkumbini în „Muntele sec”, *Mali i thatë*, care șerpuieste spre Adriatica și împarte țara în două, închipuind o zonă de tranziție a celor două dialecte: *toscă* la sud și *ghegă* la nord.

În oraș se construia mult, în stil modern dar pe un fond vechi, oriental. Bazarul e adorabil, un fel de piață rotundă, cu o fântână veche în mijloc și un copac cu tulpină enormă. De jur împrejur prăvălii mici – artizane de mărunțișuri. Atrag atenția geamia, muzeul și zidurile unei cetăți vechi în lungul străzii principale. Totul parcă îndeamnă la odihnă continuă, la meditație. Elbasanul place mult ca așezare, într-o câmpie fertilă de-a lungul râului Shkumbini, unde cresc toți pomii pe care-i cunoaște Albania: contrastele naturii se împletesc aci într-o dulce armonie.

Numele, aparte în nomenclatura topică albaneză, ar fi la origine tc. *ilbasan* „cuceritoare de țări”. În acest oraș se recunosc toate straturile culturilor istorice: iliră, romană, bizantină, otomană, modernă.

Se știe că pe la Elbasan, orașul cu multe întinderi de măslini în jur și cu temperatura cea mai înaltă din Albania, trecea *Via Egnatia*, „via nostramilitaris”, un drum celebru din timpul Romei Republicane, care venea prin *Dyrrachium* (*Durrës*) și una Roma cu Bizanțul, drum construit în sec. al II-lea î.Hr., care ajungea la Salonic (ar. *Sārūna*), trecând în lung pe malul Ohridei.

Orașul, cu străzi închise, care nu rețin atenția, e destul de vechi, populat mai mult de islamici, care au dezvoltat aci și o sectă, a bectașilor, un compromis cu creștinismul. De altfel, albanezii musulmani sunt mai cu seamă într-o zonă centrală a țării; în partea de sud se află cei creștini ortodocși (între care și aromânii), iar în nord, la Shkodra și mai sus, sunt albanezii catolici.

De la Elbasan erau Aleksander Xhuvani și Mahir Domi, precum și K. Cipo, care a publicat, în 1949, o foarte utilă gramatică a limbii albaneze. Personalitate eminentă a culturii albaneze din secolul al XIX-lea, Konstantin Kristofiridhi (1827–1895), care a pus bazele limbii literare unice, provenea tot din acest oraș. El a tradus *Biblia* în ghegă și în toscă, a întocmit *Dicționarul albanez-grec* (cu indicații etimologice și dialectale, publicat în 1904, transliterat și republicat de Aleksander Xhuvani în 1961). Pentru întocmirea dicționarului, Kristofiridhi a călătorit în toate satele Albaniei. În trecut fie spus, el a fost profesorul de albaneză al consulului austriac la Janina Johann Georg von Hahn, autorul celebrei opere *Albanische Studien* (Jena, 1854)¹ și al primei culegeri de folclor albanez. De la Kristofiridhi a învățat albaneza și Auguste Dozon, care a publicat *Manuel de la langueshqipe ou albanaise*, Paris, 1879, cu texte în dialectul tosc. Pentru principalele caractere ale ghegăi, Dozon are în vedere graiul de la Elbasan în care a scris și Kristofiridhi (v. *op. cit.*, Appendice, II, p. 329). De adăugat, în sfârșit, faptul important că Școala Normală de la Elbasan (prima școală medie albaneză întemeiată în 1909) a scos în 1910 o publicație, *Tomorri*, interesantă mai ales prin promovarea tendinței de a se crea o limbă literară comună, ceea ce era o vădită influență a lui Kristofiridhi.

¹ În posesia mea se află, dăruit de Al. Rosetti, exemplarul cu semnătura lui N. Nacio (1912), președintele Societății *Drita* (*Lumina*) a albanezilor din România.

În *Dicționarul limbii române* (și în MDA) *elbasana* e înregistrat ca nume al unui dans popular cu citate din culegeri de folclor ale unor autori din secolul trecut. Este indicată, ca posibilă, trimiterea pentru etimologie la alb. (*valle*) *elbasana*. E posibil ca denumirea să fi fost dată de aromânii din Elbasan stabiliți în România. De altfel multe dansuri populare provin în română de la nume de localități și de popoare: *brașoveanca*, *craioveanca*, *greceasca*, *hațegana*, *lugojana*, *sârba* etc. (v. *Tipologia folclorului din răspunsurile la chestionarele B.P. Hasdeu*, ediție de Ion Mușleași Ovidiu Bîrlea, introducere de Ion Talos, ediția a II-a revăzută și întregită de Ioan I. Mușlea, Editura Academiei, București, 2010, p. 547 ș.u.). În colecția de cântece populare a lui Teodor Burada (în ms la Acad. Rom., v. Vasile Vasile, în *Revista Muzica*, 2010, 2, p. 145 ș.u.) sunt date mai multe nume de jocuri din Macedonia: *scopianca* (evident, de la *Shkup*), *Armâneasca* (de la *armân*), *sârbeasca* și altele.

Adaug, în sfârșit, o întâmplare mai puțin obișnuită: în apropiere de Elbasan, doi aromâni, relativ tineri, un bărbat și o femeie, îmbrăcați în negru, după portul neamului, mergeau la târg, ținând un măgăruș de căpăstru care ducea în spinare o pereche de desagi burdușiți. I-am cunoscut că erau fărșeroți. Le-am dat „bună ziua” și le-am spus în dialect că sunt de la București. S-au luminat dintr-odată, m-au privit cu oarecare simpatie și m-au întrebat, numai bărbatul, că femeia stătea sfioasă mai într-o parte, cu măgărușul de sfoară, „cum e prin țară, o fi mai bine ca pe aici, când ne luați și pe noi într-acolo”. La întrebarea lui, însoțită de presupuneri și dorințe, surprindea cuvântul *țară*, care nu e în graiul lor dar pe care l-a auzit mereu la cei plecați mai demult în Dobrogea sau în alte părți ale României. *Țară* e sinonim cu România, locul reîntoarcerii, ca într-un pământ care le aparține, un pământ al strămoșilor. „Patria simțirii și inimii noastre este, de obicei, locul nașterii” (Hasdeu, *Cuvente*, III, ed. Mihăilă, p. 44). Gândul reîntoarcerii e o stare permanentă transmisă generațiilor. Mirajul îndepărtării, apoi întoarcerea, revenirea e o stare continuă. Cred că și ocupațiile de bază ale românilor, păstoritul și cărvănăritul (cărăușia) nu presupun o așezare locului, astâmpărul, ci, din contră, plecarea continuă, simțământul permanent al reîntoarcerii spre locurile de baștină. Români din Apuseni, moții, revin întotdeauna acasă după ce ocupația i-a făcut să colinde țara toată. În graiul lor se va fi născut și sensul particular al cuvântului *țară*: „A plecat moțul la țară/ Cu doniți și cu ciubară”. La albanezi *kurbet* „înstrăinare, plecare, îndepărtare” implică, în mod necesar, întoarcerea, revenirea acasă, la locul de naștere. Sunt multe poezii populare de *pribegie* (*kurbet*). Oamenii plecau în America sau în țări capitaliste mai dezvoltate ca forță de muncă, dar, după o vreme, reveneau în locurile natale.

După două zile am plecat din Elbasan, cu autobuzul, pe marginea Shkumbinului, ajungând până aproape de izvoarele lui. Ne îndreptam spre **P o g r a d e ț**, un orașel pe malul lacului Ohrida, „alimentat” continuu de alt lac, ceva mai sus, *Prespa*. Șoseaua până la Pogradet e bună, deși în multe locuri se afla

atunci în construcție. Valea fluviului este, până la un loc, fertilă, cu o vegetație bogată. De pe culme, se vede o luncă frumoasă care îmi amintea de Țara Bârsei de la noi admirată din telefericul de la Poiana Brașov. Apare, apoi, pe neașteptate, întinderea albastră ca cerul a lacului Ohrida. Mașina coboară până în apropierea lacului, apoi, după mai bine de o oră pe șoseaua de pe margine, ajunge la Pogradet. Lacul, la 800 m. altitudine față de nivelul mării, freamătă întruna, se spune că e un lac cald, deși afară e destul de frig, ca în toamnele târzii. E limpede ca cristalul, se zice că e cel mai limpede lac din Europa. Apele lui se mișcă mereu ca ale unui fluviu, de aici vuietul continuu și curenții reci. Ohrida nu îngheață iarna, deși la Pogradet gerul atinge și 25° sub zero. Apa e dulce și trăiesc în ea peste 30 de specii de pești. Pe țărmul Ohridei, la Pogradet, sunt un șir de vile frumoase, o plajă întinsă și un hotel admirabil al Albturismului, construit chiar lângă mal într-o grădină superbă. Fereastra camerei în care am dormit dă spre lac. Toată noaptea am crezut că plouă, din cauza freamătului apelor și al frunzelor de plopi din grădina hotelului. Am vizitat la Pogradet o biserică ortodoxă, deloc interesantă, și o geamie, din al cărei minaret, de sus de tot, am admirat panorama splendidă a așezării. Spre margine, se vedeau fețe de deal acoperite cu vii, pomi și castani. În altă parte, întinsul albastru al Ohridei. Am urcat apoi pe câteva ulițe, am văzut două case cu etajul mai lat decât parterul, un mod de construcție obișnuit în aceste părți. Ar fi o influență a mediului natural, munții, asupra psihologiei oamenilor. La un loc, am întâlnit o femeie care vorbea cea mai curată limbă românească. Trăise la Constanța vreo treizeci de ani. Seara am ascultat la Casa de cultură muzică populară albaneză executată special pentru noi. La câteva cântece am tresărit, surprins: recunoșteam în ele melodia aproape exactă a bocetelor din satul meu. Puțin mai târziu, un cimpoieș, cu un cimpoi cât o capră, ne-a cântat un cântec dureros a cărui linie melodică prelungă se identifica cu doina românească. De unde aceste asemănări sufletești?!

Capidan a remarcat că aromânii își fac casele pe locuri mai înalte, pe crestele munților. Aceasta vine de la ocupația lor esențială, aceea de păstori, dar, totodată, și de la grija de a se apăra cât mai bine de barbarii prădători. La dacoromâni, satele de pe brâul munților, ca cele din nordul Gorjului, sunt ridicate în apropiere de zonele alpine de unde au coborât strămoșii. Ocupația și nevoia de apărare sunt motivele așezării satelor pe înălțimi. „Pe vremuri românii noștri își căutau aceste pozițiuni inaccesibile pentru celelalte neamuri din Balcani din cauza ocupațiunii lor cu păstoritul” (v. „Dacoromania”, VI, p. 17). Și albanezii, mai ales cei din nordul țării, își fac satele pe ridicătura muntelui.

Cel care servea la masă, albanez tânăr și în putere, vorbea bine românește și ne spunea, mai în șoaptă, că singura lui nemulțumire e că i se interzice să mai aibă două neveste. Evident, vorbea în glumă dar satisfăcut de o anume egalitate legală între bărbați. Noua ordine de stat a desființat poligamia, pe care o prevedea dreptul islamic. Femeia nu mai era o „marfă” de care dispuneau familia, neamurile în avantaj propriu. De altfel, la albanezi e bucurie mare când se naște un băiat pentru

că acesta e stâlpul casei, e sortit să rămână în casă. Dimpotrivă, nașterea unei fete e motiv de întristare, aceasta, de obicei, pleacă la soțul ei. La români e la fel: în scaldă unui copil, dacă e băiat, se aruncă, de bucurie, o monedă de aur. Poate și specializarea semantică a lui *copil* se explică în acest fel: a făcut *copil*, nu fată.

4. Mă despărțisem de domnul Bârlea încă de la Pogradet. Am plecat, cu alte mijloace, spre așezările din sud.

C o r c e a (în aromână *Corița, Curceauă*) se află într-o vale înconjurată de munți, dintre care mai important e *Muntele Sec* (alb. *Mali i Thatë*). Orașul pare diferit de celelalte localități urbane, s-ar asemena mai mult cu orașele din Țara Românească, Târgoviște, Buzău, Constanța. De altfel aromânii care revin în *Țară* se opresc, de regulă, în Muntenia, în locuri care li se potrivesc mai bine. Oraș întemeiat de aromâni, Corcea s-a impus, între altele, prin legăturile strânse pe care locuitorii ei (mai toți sunt fărșeroți) le au cu românii. E o atmosferă mai luminată în acest oraș, parcă mai „europeană”, lipsită de „orientalismul” otoman al vremii. La 1881 se înființează la Corcea prima școală primară românească, reflex al intensei activități a lui Apostol Mărgărit, susținut îndeaproape de învățații noștri. Școala a condus-o la început Nico Balamace și, mai târziu, cunoscutul cercetător Ilo Mitkë Qafëzezi (la origine ar fi numele unui munte din apropiere de Bithkuqi, în Muzeqe, la sud de Corcea). L-am vizitat acasă pe Qafëzezi. Era orb, își dicta textele unei secretare angajate oficial. Stătuse multă vreme în România. Prin 1942 a publicat fragmente dintr-un liturghier aromânesc din sec. al XVIII-lea care stă la baza ediției făcute de colega mea Matilda Caragiu. Manuscrisul nu există la Biblioteca Națională din Tirana, unde l-am căutat insistent.

Prima școală albaneză e întemeiată mai târziu, în 1887, de colonia albaneză din București; cel dintâi abecedar îl făcuse, după cum se știe, mult mai devreme, Naum Veqilharxhi, participant la revoluția lui Tudor Vladimirescu.

La bălci aromânii corceari impresionează prin cămașa albă, lungă până la genunchi, cu falduri largi pe poale și pe mâneci. Țin picioarele acoperite până la genunchi; poartă *ciariș*, de unde ipoteza că rom. *cioareci* e o urmă din substrat (Zamfira Mihail).

La aromâni prevalează păstoritul, ceea ce dovedește unitatea generală a dialectului. Ei fac însă și agricultură, altfel nu s-ar fi format graiurile diferite de la o zonă la alta; deosebirile de grai apar la populația sedentară.

Fusese un cutremur destul de mare, se prăbușise cupola bisericii, iar oamenii, neajutorați de autorități, închipuiseră un acoperiș sfântului locaș pentru săvârșirea slujbelor. Era duminică. Am intrat înăuntru, unde erau mai multe femei de vârstă trecută, care ascultau smerite cântările. M-am apropiat de altar și de la strană cantorul mi-a îngăduit să mă apropii. Am văzut că citea pe cărți de cult tipărite la

București în 1937 sub oblăduirea patriarhului Miron Cristea. Citea în română, dar din când în când refăcea textul în dialectul local. La fel proceda preotul din altar. La sfârșit, când am ieșit din biserică, l-am rugat pe cantor, care vorbea foarte bine dacoromâna, să-mi fie subiect pentru câteva înregistrări. M-a refuzat categoric: „Frații noștri de la București nu ne ajută să refacem biserica”. Pentru el, și cred că pentru toți aromânii corceari, reconstrucția bisericii era o „obligație” a „fraților” din Țară, mai ales că știau, ca și mine, că acest locaș sfânt fusese construit, inițial, cu ajutor românesc. Am rămas cu convingerea că aromânii din Corcea, ca atâți alții, aveau conștiința că moșii și strămoșii lor au venit din ținuturile dunărene, că patria lor adevărată e acolo, în „Țară”.

Lângă Corcea, pe o lăsatură de deal plină de verdeață, e **B o b o ș t i ț a**, o comună mare locuită de albanezi și de bulgari, pe care am ținut s-o văd din admirație pentru cunoscutul scriitor Victor Eftimiu, originar de acolo. De altfel mulți locuitori ai Boboșțiței s-au stabilit în România, țară primitoare, care se identifica, în multe privințe, cu cele din Balcani. De la Boboșțița venea și doamna Lucia Djamo, profesoară de slavistică la Universitatea noastră. Știa bine albaneza, a studiat asemănările morfo-sintactice ale românei și albanezei și a tradus romanul *Çlirimtarët* (rom. *Eliberatorii* al lui Dh.S. Shuteriqi), o laudă armatelor sovietice „eliberatoare”.

La Boboșțița e mănăstirea Sf. Nicola, destul de veche. Locuitorii, și unii și alții, precum și puținii aromâni, sunt creștini ortodocși.

Pe Eftimiu l-am cunoscut la Facultatea de Filologie din București, când își susținea teza de doctorat Heda Katz, asistentă la Catedra de literatură. Mi-a spus că nu știe albaneza și că fusese de curând în Albania unde a fost onorat de autoritățile Statului (i s-a conferit ordinul național „Naim Frashëri”, cea mai înaltă distincție albaneză).

La plecarea din sala de consiliu, Eftimiu a zăbovit puțin în holul facultății ținând să vadă studentele care ieșeau de la cursuri.

Puțin mai jos de Boboșțița, pe un ușor dâmb, era un ciopor mare de oi cu un cioban în mijloc care purta o tohoarcă lănoasă pe umeri adunată la gât în cheutori de oaie. L-am rugat pe șofer să oprească și am strigat de departe că sunt de la București. Ciobanul și-a domolit câinii și a ridicat brațele cu surprindere de sub cojoc: părea o proiecție pe cerul îngust dintre dealuri și ușor înroșit de soarele în amurg: „*G'ini-ai yinităfrati a neu*”. Avea conștiința, ca mulți aromâni pe care i-am întâlnit în Albania, că strămoșii lui au coborât cândva de la Dunăre și Carpați.

Mai încolo, pe toată întindere, erau *călivele*, locuințe sezoniere ale păstorilor.

La **M o s c o p o l e** (alb. *Voskopojë*), un morman de pietre peste tot. Vestitul oraș de pe vremuri, cu patruzeci de biserici, cu negustori bogați care-și făcuseră legături strânse cu occidentul Europei, patria lui Cavallioti, Daniil, Ucuta

și „metropola culturii românești din Balcani”, cum o numește Capidan, ajunsese un biet sătuc, numai ziduri dărâmate, o jalnică amintire a gloriei de odinioară. De la Moscopole se pare că provine patriarhul Ioasaf, ales mai întâi episcop la Corcea; ar fi fost aromân la origine (cf. Capidan, DR, IV, p. 244). Din acele locuri este și Andrei Șaguna, mitropolitul Ardealului, înmormântat la Rășinari, lângă Sibiu. Am mers pe lângă pridvorul unei prispe lungi al bisericii Sf. Atanasie, am văzut de departe, în deal, mănăstirea Sf. Prodrom, am trecut printre câteva case rătăcite în sălbăticia de ruine. Femeile pe care le vedeam păreau că păstrează prin portul lor mândria orășencelor bogate de pe vremuri.

Ca peste tot în Albania, și aci multe fântâni – amintire a ocupațiilor străvechi ale localnicilor, dar și a bunăstării de odinioară.

În apropiere de **Fieri** se află mănăstirea **Ardenița**, unde Dhimitrie S. Shuteriqi a descoperit primul text în aromână, care datează din 1731. E o rugăciune către Fecioara Maria inscripționată pe o gravură de lemn a unei icoane cu Fecioara Maria ținând pruncul Isus în brațe: *Viryiră, Múma-l Dumniță / oară tră noi pecătoșli*. Pe laturile celelalte ale gravurii sunt echivalentele albaneză, greacă și latină ale inscripției. O interpretare amănunțită a textului aromân a făcut Vladimir Drimba (v. SCL, 3-4, 1955) și, mai târziu, cu detalii suplimentare, Bardhyl Demiraj (într-un volum omagial din 2019). Despre acest scurt text scriseseră și învățații de origine aromână Matilda Caragiu și Nicolae Saramandu. Autorul acestei inscripții, reformulate din imnurile liturgice cu rugăciunea către Fecioară, este ieromonahul *Macarie Târpu*, pornit, ca atâția alții, din Moscopole. Se impun următoarele observații la text, unele care privesc aspectul mai vechi al românei. Propoziția exprimă fundamente ale religiei creștine (Isus e *una* cu Tatăl, *născut* iar nu *făcut*) și e construită după modelul rugăciunilor din biserică: vocativul e la început, urmat de o apozitie (*Múma-l Dumniță*), apoi un verb la imperativ, propriu rugăciunilor (*oară*) sfârșind cu altă apozitie (*pecătoșli*). Fondul lexical e popular, cu fonetică străveche, proprie românei comune: *mumă* (ca dr. pop. *muma*, femeia în raport cu fiul), *Dumniță* (cu *đ*, propriu românei comune), *pecătoșli* (cu *e* și *l'* ca în rom. com.); *Viryiră* (cu etimologie incertă: alb. *virgjer* sau lat. *virginem*), adresat Fecioarei ca în dacoromână unde *fecioară* e folosit numai în vocabularul religios spre deosebire de echivalentul masculin *fecior*, din limbajul comun.

De adăugat că de la Fieri, la mică depărtare, se ajunge la **Apollonia** (alb. *Pojani*), vestit centru de cultură și civilizație din epoca romană. La Appolonia a studiat Octavian August retorica și filosofia, și, tot acolo, fusese exilat, pentru o vreme, Cicero. Toată așezarea pare o mărturie la suprafață a civilizației romane. Cercetările arheologului francez Léon Rey se reflectă în muzeul din capătul colinei.

(Va urma)

ITINERAIRE ALBANAIS

Résumé

Cet article représente la première partie de la relation du voyage d'études que Gr. Brâncuși a fait en 1958–1959 en Albanie. L'auteur met en évidence les rencontres – essentiels pour sa formation dans le domaine de la langue albanaise – avec les savants Al. Xhuvani, Eqrem Çabej, Mahir Domi, Shaban Demiraj, Qemal Haxhihasani et rappelle les nombreux contacts qu'il a eus avec des linguistes, ethnographes et folkloristes albanais.

Il décrit en outre, avec de riches remarques historiques et linguistiques, le voyage documentaire, commencé avec Ovidiu Bârlea et continué seul, dans des localités du sud de l'Albanie à population aroumaine: Elbasan, Pogradec, Gjirokastra, Korça, Moscopole, Boboshtica, Fieri. Il révèle également ses diverses rencontres occasionnelles avec des Aroumains.

Academia Română
Calea Victoriei nr. 125